

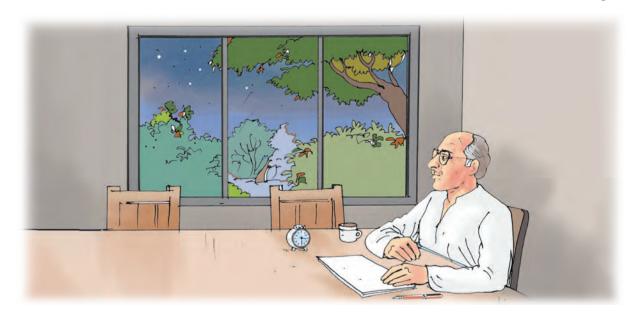
■ डॉ. यू. म. पठाण (१९३०) :

सुप्रसिद्ध साहित्यक, संत साहित्याचे व्यासंगी अभ्यासक, कथालेखक, संशोधक, संपादक व नामवंत वक्ते. शाळेत असल्यापासून लेखनाला सुरुवात. विविध नियतकालिकांमधून विपुल कथालेखन. 'मराठी बखरीतील फार्सीचे स्वरूप' या विषयावर संशोधन. प्राचीन मराठी व हिंदी साहित्याचे संशोधन हा त्यांचा विशेष आवडीचा प्रांत. 'भाऊसाहेबांची बखर', 'मराठवाड्यातील लोककथा', 'महानुभाव साहित्य संशोधन : खंड १' इत्यादी संशोधनपर संपादित ग्रंथ प्रकाशित. 'संतसाहित्यचिंतन', 'शोधणी', 'आठव ज्ञानदेवांचा... ज्ञानदेवीचा', 'अजून आठवतं' इत्यादी लेखसंग्रहही प्रकाशित. मराठवाड्यात विखुरलेल्या शिलालेखांचा, ताम्रपटांचा शोध हे त्यांचे अत्यंत मौलिक संशोधन कार्य आहे. १९९० साली पुणे येथे संपन्न झालेल्या त्रेसष्टाव्या अखिल भारतीय मराठी साहित्य संमेलनाचे अध्यक्ष. 'पद्मश्री' या सन्मानाने भारत सरकारकडून गौरवान्वित; तसेच 'ज्ञानोबा तुकाराम' या प्रतिष्ठेच्या पुरस्काराने महाराष्ट्र शासनाकड़न सन्मानित.

या लिलत गद्य पाठामधील उत्तररात्र, पहाट आणि सकाळ या प्रहरांचे लिलतरम्य शैलीतील वर्णन वाचकाला चैतन्याचा परीसस्पर्श घडवते. उत्तररात्रीपासून पहाटेपर्यंतची नीरव शांतता आणि निद्रिस्त भवताल, पहाटेनंतर सकाळपर्यंत वृक्ष, वेली, पाखरे यांना हलकेच येणारी जाग यांची संवेदनशील मनाने टिपलेली जिवंत शब्दचित्रे मनाला अतिशय उल्हिसत करतात. वृक्ष, वेली, फुले, पाखरे यांच्याबद्दल वाटणाऱ्या आत्मिक ओढीमुळे त्यांचे आणि आपले युगानुयुगांचे नाते आहे असे लेखकाला वाटत राहते. या नात्यालाच लेखकाने 'रेशीमबंध' असे सुंदर नाव दिले आहे. पाखरे आणि पहाट परस्परांना भेटायला किती आणि कशी उत्सुक आहेत; यासंबंधीचा अनुभव लेखकाने अत्यंत तरलतेने शब्दांकित केला आहे. पाखरांचा चिवचिवाट, गुलमोहराचा स्वागत–सडा, निशिगंधाच्या सुगंधाची उधळण अशा पार्श्वभूमीवर होणारी प्रसन्न सकाळ लेखकाने तितक्याच प्रसन्न शैलीत कशी चित्रित केली आहे, हे अभ्यासण्याजोगे आहे.

मध्यरात्र केव्हाच उलटून गेलेली असते. उत्तररात्रीनं हलकेच आकाशात पाऊल ठेवलेलं असतं. इतकं हळूवारपणे, इतकं अलगद, इतकं मुलायम, की कुणाला चाहूलदेखील लागू नये; पण ही चाहूल मला मात्र सहज लागते. तिच्या पावलांची मंद मंद नाजूक स्पंदनं माझ्या मनात मात्र कुठं तरी उमटत राहतात. जणू त्यामुळंच मग माझा डोळा लागत नाही. पुरेशी झोप झाली आहे, असं वाटत राहतं.

मी हलकेच उठतो. चूळ भरतो. डायनिंग टेबलजवळ येतो. त्याच्याजवळची खिडकी हलकेच उघडतो. रात्रीच्या नीरव शांततेची निद्रा भंग होऊ नये म्हणून. बाहेर पाहतो तो आसमंतात काळाकुळकुळीत अंधार दाटलेला. बागेतल्या साऱ्या झाडांचा, साऱ्या वेलींचादेखील डोळा लागलेला. त्यांच्यावरची पाखरंदेखील गाढ झोपलेली. त्यांचा चिवचिवाट अजून सुरू झालेला नसतो, कारण आता फक्त पहाटेचे तीन-साडेतीन तर वाजलेले असतात. का कुणास

ठाऊक, ही वेळ मला फार आवडते. सारं जग साखरझोपेत असतं. साऱ्या चिंता-काळज्या मिटल्या-विरलेल्या असतात. मन कसं समेवर आलेलं असतं. मला वाटतं, आपलं खरंखुरं मन हेच असतं, जे सुखदु:खांच्या पलीकडे कुठंतरी दूर दूर गेलेलं असतं. आपलंच नव्हे तर या दुधाळ सायलीचंदेखील. तांबडसर बोगनवेलीचंदेखील. केशरी गुलमोहोराचंदेखील. जांभुळसर जॅक्रांडाचंदेखील. किरमिजी-निळसर-पिवळसर इवलाल्या इंद्रधनुष्यी फुलांच्या घाणेरीचंदेखील. पांढऱ्याशुभ्र नि रक्तचंदनी चाफ्याचंदेखील.

या साऱ्यांमध्ये नि माझ्यामध्ये असं कोणतं बरं नातं आहे? कोणते रेशीमबंध आहेत? कोणती जवळीक आहे? केव्हा पहाट होते नि केव्हा मी या साऱ्यांना भेटतो, अशी असोशी मनाला का बरं लागून राहते? हे रेशीमबंध कुठं तरी आदिमत्वाकडे तर मनाला ओढून नेत नाहीत? मानवाला निसर्गाची जी ओढ युगानुयुगांपासून लागून राहिली आहे, ती या आदिम, ऋज्, स्नेहबंधांमुळे तर नाही?...

मी डायनिंग टेबलजवळ येतो, तेव्हा भान येतं, की आपण उघडलेल्या खिडकीतल्या काळोखात सायलीचा, मोगऱ्याचा नि चाफ्याचा सुगंध शोधत होतो. जॅक्रांडाची निळाई-जांभळाई शोधत होतो. बोगनवेलीची लाली शोधत होतो नि केशरी गुलमोहोराई शोधत होतो! काळ्या अंधारात हे सारेच विसावले होते, सुखावले होते. आणि माझं वेडं मन मात्र त्यांना केव्हा जाग येते, याची आस लावून बसलं होतं.

असं मला या वृक्षवेलींच्या बाबतीतच वाटत नाही तर माझ्या लहानग्या नातीबद्दलही वाटतं. तिचं नाव 'अिल्वशा!' माझ्या मुलीची-अल्मासची-ती लहान मुलगी. तिचं नाव जसं जगावेगळं आहे तशीच तीही मुलखावेगळी आहे. अजून वर्षभराचीदेखील झाली असेल-नसेल. अल्मास आमच्याकडे राहायला आली, की अिल्वशाही तिच्याबरोबर येते; पण दिवसभर असते ती माझ्याच अंगाखांद्यावर. मला बिलगून बिलगून. ती रात्री आईजवळ गाढ झोपते, तेव्हा शैशवातील नितळता किती मोहक असते ते जाणवतं. मी असा उत्तररात्री डायनिंग टेबलवर लिहायला बसलो तरी तिची आठवण होते. अिल्वशा उठली की नाही, ते हळूच डोकावून पाहतो. ती केव्हा उठेल नि खुदकन् हसत आपल्याकडे पाहून आपल्या अंगावर झेपावेल, असं वाटत राहतं; पण ही झाडं नि या

वेली जशा या वेळी निवांत झोपलेल्या असतात, तशीच अल्विशादेखील गाढ झोपलेली असते. ही उत्तररात्रीची नीरवता नि अल्विशाच्या गाढ झोपेतील निरागस शांतता यात किती कमालीचं, आश्चर्यकारक साम्य आहे, नाही? हे नातंदेखील आदिम नातंच नाही का? –निसर्गातलं नि मानवातलं? शेवटी ते दोघेही एकाच विश्वाचे दोन घटक आहेत, हा विचार हे नाजूक नातं पाकळीपाकळीनं उलगडू लागतो.

सर्वांत आधी जाग येते ती आमच्या बागेतल्या पाखरांना. मी पहिला चहा करून घेऊन त्याचे घोट घेत घेत 'काय लिहावं?' याचा विचार करत काहीसा संभ्रमात असतो, त्या वेळी ही इवली इवली पाखरं गुलमोहोराच्या घरट्यांतून, जॅक्रांडाच्या फांद्यांवरून हळूहळू डोळे किलकिले करून पाहतात. पहाटेच्या प्रकाशकिरणांना खुणावतात. आपापसात हलकेच कुजबुजू लागतात. 'पहाट झालीय काय?' असं विचारू लागतात. खरं तर पहाटच त्यांना विचारत असते, की 'मी येऊ का तुम्हांला भेटायला?' पहाटेचं नि या इवल्या इवल्या पाखरांचंदेखील असंच काहीसं जवळकीचं नातं आहे. त्यांनी पंख फडफडल्याशिवाय पहाटदेखील आकाशात येत नाही. त्यांच्या पंखांची फडफड ऐकली, की पहाटेलादेखील राहावत नाही. मग ती आकाशात हलकेच पाऊल टाकते. इतकं हळ्वार, की तुम्हांला त्याची गंधवार्तादेखील लागू नये! पहाट कशी होते, हे देखील पाहण्याजोगं आहे. पाहण्याजोगंच नाही तर अनुभवण्याजोगं आहे. मला तर तो नेहमीच एक अनोखा, लोभसवाणा, नाजूक, तरल अनुभव वाटला आहे. तुम्ही केव्हा तरी असेच उठून बघा म्हणजे तुम्हांलाही त्यातला आल्हाद जाणवेल. त्यातली तरलता जाणवेल. त्यातली नजाकत जाणवेल.

हा आल्हाद व्यक्त करण्यासाठीच जणू आमच्या बागेतील जॅक्रांडावरची नि गुलमोहोरावरची पाखरं आपापसात कुजबुजू लागतात. त्यांचा चिवचिवाट पहिल्यांदा किती मंद मंद असतो; पण जसजशी पहाट उजाडते, तसतसा तो वाढत वाढत जातो. एखाद्या उत्सवासारखा. जणू त्या आल्हादाला, हर्षोल्हासाला एक अनावर भरती येते आणि हा चिवचिवाट ऐकूनच सायली जागी होते. बोगनवेल सळसळू लागते. दोन्ही चाफे एकमेकांशी हितगुज करू लागतात. रंगीबेरंगी क्रोटन्सना फुलं कुठं येतात? पण त्यांच्या पानांचीच मग फुलं होतात! नि ती हलू-डोलू लागतात. गुलमोहोराची सळसळ ऐकल्यावर जॅक्रांडाही पहाटवाऱ्यासंगे हसू-बोलू लागतो. पहाट झाल्याचा आनंद जणू या साऱ्यांच्याच मनांतून भरभरून ओसंडू लागतो.

दार उघडून मी हलकेच बागेत येतो. पहाटेच्या किरणांनी मोगरा न्हाऊन निघालेला असतो. सायलीच्या इवल्या इवल्या पानांतून एक वेगळीच हिरवाई वाहू लागते. गुलमोहोराजवळ जावं तर त्यानं स्वागतासाठी, केशरी सडाच शिंपून ठेवलेला असतो. जॅक्रांडाची निळीजांभळी फुलं रक्तचंदनी चाफ्याशी बिलगून गप्पागोष्टी करत असतात.

गुलमोहोराच्या, जॅक्रांडाच्या, सायलीच्या नि बोगनवेलीच्या गोल गोल आळ्यांना पाणी देऊ लागतो. पाण्याच्या थेंबांचा स्पर्श झाल्यावर पानं कशी तरारतात, हे अनोखं दृश्य खरोखरीच अनुभवण्याजोगं असतं. आदल्या दिवशी मोगऱ्याला पाणी घालायचं चुकून राहून गेलं तर तो कसा रुसून बसतो, कोमेजू लागतो नि पाण्याचा शिडकावा झाला, की दुसऱ्या दिवशी पहाटेच गोंडस कळ्यांच्या रूपानं आपल्याकडे पाहून खुदूखुदू हसू लागतो! अबोला सोडून तो सुगंधाची पखरण करू लागतो नि मग जाणवू लागतं, की इवली इवली झाडं नि वेलीदेखील किती भावुक असतात! कधीमधी थोडीफार रुसलीफुगली तरी आपण त्यांची थोडीशी वास्तपुस्त केली, मायेनं त्यांच्यावरून हात

चाफ्यांजवळ जावं तर त्यांच्या फुलांचा एक वेगळाच मंद मंद गंध येत असतो; पण तो निशिगंधासारखा मात्र नसतो. निशिगंध म्हणजे निशिगंधच! त्याची सर इतर कुणाला येणार? पण निशिगंधाच्या पलीकडे मोगऱ्याची बहरलेली फुलं पाहिली, की त्यांच्या सुगंधाचा मोहदेखील आवरत नाही. या वेगवेगळ्या सुगंधांचं नि माझं काही आदिम नातं तर नाही? त्यांची इतकी अनिवार ओढ माझ्या मनाला का बरं लागून राहते?

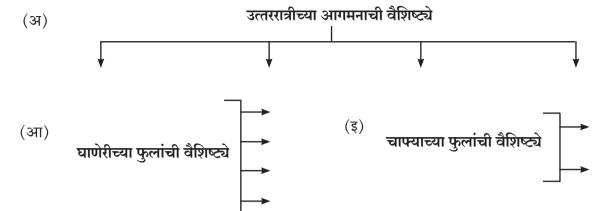
प्रकाश पसरू लागतो, तशी सकाळ होऊ लागते आणि मग दिसतं, की वाफे तर कोरडेच आहेत. बागेतल्या नळाला रबरी पाईप लावून मी वाफ्यांमध्ये पाणी घालू लागतो. कुंड्यांमध्ये पाईप लावू लागतो. चाफ्यांच्या, फिरवला, त्यांचा तहानलेला जीव शांत केला, की ती देखील ही गोंडस फुलं देऊन आपल्याला केवढा विरंगुळा, केवढा तजेला देऊन जातात!

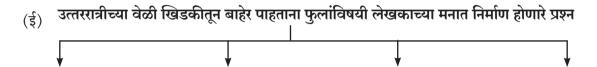
-आणि मग तुकोबांच्या त्या अभंगाचा खराखुरा अर्थ उकलू लागतो. त्यांनी वृक्ष आणि वल्ली यांना आपली सोयरीधायरी का बरं म्हटलं असावं, यातलं इंगित उमलू लागतं. त्यांच्यातलं नि आपल्यातलं हे नातं, हे रेशीमबंध आजकालचे नसावेत तर ते आदिम असावेत, युगायुगांचे असावेत, याची जाणीव उत्कटतेनं होऊ लागते.

...असं नसतं तर आपल्याला त्यांची नि त्यांना आपली एवढी अनिवार ओढ का बरं लागली असती?

(रेशीमबंध)

(१) कृती करा.

(२) कारणे शोधा व लिहा.

- (अ) पाखरांचा चिवचिवाट सुरू झालेला नसतो, कारण
- (आ) मानवाला निसर्गाची ओढ लागते, कारण

(३) (अ) पहाटेच्या वेळी बागेत प्रवेश केल्यानंतर लेखकाला खालील फुलांसंदर्भात आलेले अनुभव लिहा.

- (१) सायली -
- (२) गुलमोहोर -
- (३) जॅक्रांडा -
- (४) चाफा -

(आ) वर्णन करा.

- (१) उत्तररात्रीचे आगमन
- (२) पहाट व पाखरे यांच्यातील नाते

(इ) खालील घटकांच्या संदर्भात पाठात आलेल्या मानवी क्रिया लिहा.

- (१) वृक्ष-
- (३) फुले-
- (२) वेली-
- (४) पाखरे-

(४) व्याकरण.

(अ) खालील वाक्प्रचारांचा अर्थ सांगून वाक्यात उपयोग करा.

(१) मन समेवर येणे-

(२) साखरझोपेत असणे-

(आ) खालील वाक्यांत योग्य विरामचिन्हांचा उपयोग करा.

- (१) खरं तर पहाटच त्यांना विचारत असते की मी येऊ का तुम्हांला भेटायला
- (२) निशिगंध म्हणजे निशिगंधच

(इ) खालील वाक्यांचा प्रकार ओळखून सूचनेप्रमाणे तक्ता पूर्ण करा.

वाक्य	वाक्यप्रकार	बदलासाठी सूचना
(१) वृक्षवेली आपल्याला केवढा तजेला, केवढा विरंगुळा देऊन जातात!		विधानार्थी करा.
(२) आल्हादाला आणि हर्षोल्हासाला अनावर भरती येते.		उद्गारार्थी करा.
(३) वाफे तर कोरडेच आहेत.		नकारार्थी करा.

(ई) खालील तक्ता पूर्ण करा.

सामासिक शब्द	समासाचा विग्रह	समासाचे नाव
(१) पांढराशुभ्र		
(२) वृक्षवेली		
(३) गप्पागोष्टी		
(४) सुखदुःख		

(3) खालील वाक्यांतील प्रयोग ओळखा व लिहा.

- (१) खिडकी हलकेच उघडतो.
- (२) मानवाला निसर्गाची ओढ लागून राहिली.
- (३) तुम्हांलाही त्यातला आल्हाद जाणवेल.

(५) स्वमत.

- (अ) 'मानवाला निसर्गाची जी ओढ युगानुयुगांपासून लागून राहिली आहे, ती या आदिम, ऋजु, स्नेहबंधांमुळे तर नाही?...' या विधानासंबंधी तुमचे मत लिहा.
- (आ) 'रेशीमबंध' या शीर्षकाची समर्पकता तुमच्या शब्दांत लिहा.

(६) अभिव्यक्ती.

- (अ) निसर्ग आणि मानव यांच्यातील परस्परसंबंध तुमच्या शब्दांत स्पष्ट करा.
- (आ) डॉ. यू. म. पठाण यांच्या लेखनाची भाषिक वैशिष्ट्ये पाठाधारे स्पष्ट करा.
- (इ) संत तुकाराम महाराज यांनी वृक्षवल्लींना 'सोयरी' असे म्हटले आहे, यामागील तुम्हांला समजलेली कारणे लिहा.

उपक्रम:

- (अ) तुमच्या परिसरातील देशी व विदेशी फुलांची माहिती इंटरनेटच्या माध्यमांतून मिळवून ती तुमच्या कनिष्ठ महाविद्यालयातील काचफलकात प्रदर्शित करा.
- (आ) हिवाळ्यातील उत्तररात्री किंवा अगदी पहाटेच्या वेळी तुमच्या परिसराचे निरीक्षण करा. पाहिलेल्या निसर्गसौंदर्याचे वर्णन शब्दबद्ध करा. ते वर्गात वाचून दाखवा.
- तोंडी परीक्षा.

शिक्षकांनी वाचून दाखवलेला उतारा ऐका. सारांश लिहा.